

УКРАЇНСЬКИЙ СВІТ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША «АЛЕКСЕЙ ОДНОРОГ»

ВАСИЛЬ ІВАШКІВ

Перша згадка про роботу над історичним романом «Алексей Однорог», здається, датована 7 березня 1848 року: запевняючи із тульського заслання Міхаїла Погодіна про свою політичну благонадійність¹, письменник поінформував адресата про те, що взявся за написання твору про події початку XVII ст., зокрема часи «Самозванця Отрепьева», –

где скопище сподвижников Косолапа, вместе с людьми опальных бояр, вместе с бессильными командами воевод и их чиновников, и жизнь приграничная, всегда отличная от жизни стран центральных, представляют довольно романтических концепций (люблю я очень это слово, да не могу перевести; оно у нас покамест ново, и вряд ли быть ему в чести). Я по возможности намерен избегать известных исторических картин, а больше буду стараться ловить такие случаи, где историк и рад бы что-нибудь сказать, да не смеет в важном своем параде своротить с большой дороги на проселочную, неизвестную, не означенную верстами. [1:214]

Більш ніж через місяць, 21 квітня 1848 року, Куліш писав Осипу Бодянському про свою працю над романом «Дружина Северяк», чи «Северяки», відвертіше і конкретніше – після невдалої спроби створити роман про епоху Івана IV Грізного («вертів, вертів у свому мізкові того Івана Мучителя, щоб висновать з його царовання роман історический; далі бачу, що ні, не втну, дуже гидкий, – нехай йому тяжко икнеться на тім світі» [1:217]) письменник перевів свою увагу на непростий період початку XVI століття:

[...] сновидаю розумом коло Новгородка Сіверського, як він був у ту чудну Самозванщину, та повидумував тут про його дещо багато. Я ж бо там і сам колись учився і по тим *зубровським* ровам швендяв, утікаючи од алгебри да од риторикі. Дак повиймавши

¹Я не получил еще позволения печатать свои сочинения и не получу его до тех пор, пока не представлю в III отд[еление] Канцелярии Е. И. В. такого произведения, которое бы показало Правительству, что современные политические вопросы для меня, как для писателя, не существуют и что одно безотносительно прекрасное сделалось моею целью (Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Листи* [ПЗТ], т. 1, упоряд., комент. Олесь Федорук (Київ: Критика, 2005), 214). Далі, покликаючися на це видання, вказую в тексті том і сторінку.

дещо з книжок², компоную оце роман саме з того моменту, як Отрепьев підступа од Чернігова до Новгородка, та ще так хочеться, щоб не дуже історії чепляти, а тільки поміж ярмарком історичним ізвертатися; дак тут такого накопонував, що може й лятимете, як колись надрукую. Хочеться так скомпонувати, щоб і москалі не сердилися, та і своїм землякам не золжить, дак і не знаю, чи потраплю. А зовється роман: «Дружина Сіверяк», і вже аж три глави написано. [1:217]

Свою лояльність до імперії письменник намагався продемонструвати й історичним нарисом «Повесть о Борисе Годунове и Дмитрии Самозванце» (написано 1848 року, опубліковано 1857-го; первісна назва: «Московская трагедия»), працю над яким Куліш розпочав водночас із романом. За задумом автора, «Повесть» мала стати чимось проміжним «между историею и историческим романом, ближе, однако ж, к строгой истории, нежели к роману» [1:222]. У цьому недатованому листі до Надії Забіли, написаному в проміжку між 7 травня і 16 червня 1848 року, письменник зазначив, що до праці над романом повернеться лише по завершенню написання «Повести» – хоча, за словами автора, Василь Білозерський похвалив початок твору, проте сам він був ним незадоволений: «я, углубившись в историю, сделался им недоволен и, кончивши “Московскую трагедию”, начну его совсем иначе, так что войдут из прежних глав только две первые» [1:222].

Куліш уважав (див. лист до Бодянського від 16 червня 1848 року), що спершу варто в'яснити для себе картину історичного часу початку XVII століття в усій її повноті, щоб згодом вибрати якусь цікавинку вже для роману:

[...] я перш начертаю собі усю картину того часу, так як вона справді була, то потім чи не буду я сущим хазяїном, як трапиться дещо для роману вибрати! А то я й сам не звідав своїх скарбів, а гайную дороге й дешеве на роман. От, помірковавши сам із собою, і почав писати справжню історію того смутного урем'я, як я її порозумів,

²У листі до Петра Плетньова від 14 березня 1848 року Куліш, зокрема, писав: «Чтение наше разнообразно: в одно время нас занимает беллетристика, в другое – история, в третье – естествознание» (Ibid., 215). У коментарях до цього листа Олесь Федорук подав список книжок, які Куліші прочитали впродовж листопада 1847 – травня 1848 року: серед них і «Сказания о Дм[итрие] Самозв[анце]» [1:525], які, вочевидь, були одним із джерел роману «Алексей Однорог». Йдеться про видання: Н. Г. Устрялов, *Сказания современников о Дмитрии Самозванце*, т. 1–5 (С.-Петербург, 1831–1834). У Кулішевому списку з «Тульського альбома» названо й історичну драму Александра Пушкіна «Борис Годунов». Зазначу, що Куліш цитував у тексті роману записки німецького пастора Бера (перший том «Сказания современников»), який на початку XVII століття жив у Москві.

щоб усяк час і усяк старосвіцький лицарь пройшов через мою голову, і щоб одним поглядом обняти ту дивовидную ігру людських страстей, замешанне люду православного од того пройдисвіта Самозванця і всякі біди, які тоді склались у землі Московській. [1:223]

Це врешті відповідало позиції Куліша як автора історичних романів – письменник уважав, що такий твір має органічно поєднувати історичну конкретику й романтично-пригодницький вигаданий сюжет³.

Про труднощі в роботі над романом Куліш 1 вересня 1848 року писав також Погодіну. Зазначаючи, що практично завершив «Историю Бориса Годунова и Димитрия Самозванца», письменник водночас згадав і про «Алексея Однорога»:

Роман между тем я начал, и хотя историческим трудом проложил себе дорогу сквозь трущобу темной старины, но не знаю, как скоро его окончу: дело не легкое вызвать из гробов чужих праотцев! свои послушнее. [1:235]

Як бачимо, Куліш виразно натякнув, що писати художній твір історичної тематики з чужоземними дійовими особами йому не просто, адже, як уже йшлося, письменник прагнув представити такий роман, «щоб і москалі не сердились, та і своїм землякам не золжить».

Праця над «Повестю» вкупі з важкими обставинами тульського заслання на певний час призупинили Кулішеву роботу над романом, яку він поновив лише у травні 1849 року (див. його лист до Бодяньського від 11 червня), водночас суттєво скоригувавши первісний задум:

[...] в последние недели принялся опять за исторический роман, начатый в прошлом году, прерванный для истории, потом забытый, наконец сожженный для того, чтоб не мешал мне выдумать основу иначе, так как я, после истории, не был доволен написанным. Теперь, на место уничтоженного томика, написал новый, которым я доволен больше, и надеюсь окончить к осени совсем свое компонованье. [1:293]

З цього часу Куліш знову активно інформує своїх адресатів про просування роботи над романом. У листі до Бодяньського з Тули від 27 липня 1849 року Куліш зокрема писав, що в цьому творі «не

³ Докладніше про це див.: Василь Івашків, *Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша* (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009), 385–388.

разминулся я с запорожцами: да оно и хорошо – показать их миру Божому в разные периоды их бытия» [1:296]. Можна припустити, що йшлося уже про задум написання україномовного історичного твору «Брати», сюжетно пов'язаного з «Алексеем Однорогом», однак уже з українськими персонажами Харлом Дожени-Каторгою та Оврамом Тупу-Тупу-Табуном⁴.

Працю над першою частиною історичного роману «Алексей Однорог» Куліш врешті завершив на початку літа 1850 року, про що повідомив Леонтія Дубельта в листі від 7 червня. Незавершеність твору письменник пояснював браком відповідних історичних джерел, які він міг би опрацювати лише проживаючи в Петербурзі:

Роман этот не может в настоящее время быть мною окончен по недостатку у меня средств для изучения русской старины. Живя в столице, я мог бы пополнить свои сведения по этой части в публичной библиотеке, или достать нужных мне книг на время иным образом; но в Туле всякую книгу я должен выписывать за наличные деньги, что при нынешней моей бедности решительно невозможно. Эта-то причина заставляет меня обратиться чрез посредство Вашего Превосходительства, всегдашнего моего покровителя, с покорнейшею просьбою к Его Сиятельству об исходатайствовании мне ВЫСОЧАЙШЕГО разрешения напечатать первую часть моего исторического романа в одном из журналов, дабы на вырученные за это деньги я мог выписать книги, необходимые для дополнения моих сведений по части русской археологии, и таким образом получил бы возможность продолжать и окончить литературный труд свой. [1:316]

Як бачимо, Куліш спробував схитрувати: під приводом завершення праці над романом натякав на звільнення із заслання. Дубельт однак зрозумів це прохання, здається, не так, як хотів Куліш, а тому, після розмови з шефом жандармів та начальником III відділу імператорської канцелярії графом Алексеем Орловим, 22 червня 1850 року листовно запитував письменника про те, «какие именно книги признаете вы для окончания вашего романа необходимыми» [1:317]. Трохи більше, ніж через тиждень, 1 липня, Куліш послав Дубельту список із 43 книг на 349 рублів, що тодішній керівник III відділу, зрозуміло, не міг виконати. Врешті, в наступному відомому листі Куліша до Дубельта від 14 листопада 1850 року про

⁴ Куліш, очевидно, сам придумав такі прізвища. Водночас у листі до Бодяньського від 16 липня 1848 року писав, що послав своєму адресатові «козацький леєстр 1741, чи що, року»: «Побачиш, які так (мабуть, має бути там. – В. І.) прізвища: Мики-та Не-їк-сало! Семен Урви-хвіст: що за кумедний народ був ці козаки!» [1:230].

жодні книжки для завершення праці над романом «Алексей Однорог» уже не йшлося.

Повернувшись із заслання, майже одразу, 6 січня 1851 року, Куліш повідомив Погодіну про те, що «Алексея Однорога» він ще не завершив. Письменника засмутила фактична заборона друку роману «Петр Иванович Березин и его семейство, или Люди, решившиеся, во что б ни стало, быть счастливыми» (остаточна назва «Искатели счастья»), про що йому написав Дубельт 24 січня 1851 року⁵. Відтак у листі до того ж Погодіна від 3 березня Куліш визнав цю заборону дуже болісною для себе й зазначив, що не знає, коли повернеться до праці над «Алексеем Однорогом» («“Северяки” мои, кажется мне, ни в каком случае не могут вооружить против себя цензуры; но я еще не оправился от нанесенного мне удара и не знаю, когда их кончу» [2:14]).

Після того півтора року в Кулішовому листуванні не знаходимо жодної згадки чи навіть натяку на працю над цим історичним романом. Лише 8 жовтня 1852 року Куліш писав Миколі Макарову про цей твір:

Был у нас недавно проездом один из Ваших знакомых, да именно Василий Пантелеймонович⁶, и говорил, что Вы уже кончили свой роман: «Приключения Алексея Однорога» и что последние главы, которых я уже не знаю, Вы ему читали. Он говорит, что это настоящий русский исторический роман и что до сих пор под этим именем писали сентиментальную, чуждую духу русскому чепуху. Хорошо, что Ваш роман не больше 20 л[истов] объемом. Такие вещи не могут долго занимать внимание. Притом же Вашу целью было нарисовать картину старины сквозь свою призму, и если Вы до конца выдержали свой тон, то я уверен, что это будет прекрасно. [2:43]

У наведених рядках автор характеризує зміст і проблематику твору (можливо, для того, щоб Макаров як начебто автор у разі потреби міг щось відповісти на зауваження ІІІ відділу або цензури). У цьому листі чи не вперше з'явилося ім'я та прізвище головного героя в назві, а сам письменник уважав свій твір справжнім російським історичним романом, позбавленим впливу сентименталізму.

Подальші Кулішеві згадки про роман стосуються вже не безпосередньої праці над текстом, а містять інформацію про спроби

⁵ Див.: Куліш, *ЛЗТ*, т. 2 [2009], 10–11.

⁶ На думку Федорука, «Василь Пантелеймонович – вигадана задля конспірації особа» [2:386]. Вочевидь, Куліш мав на увазі себе.

письменника продати «Алексея Однорога» одному з тодішніх російських журналів. Задля цього автор читав уривки роману на різних літературних зібраннях, водночас продовжуючи коментувати його зміст і проблематику. Приміром, у листі до Бодянського від 14 листопада 1852 року Куліш пише, як він зачитував «Алексея Однорога» видавцям петербурзьких журналів:

Оце в середу запрохав він [себто Микола Макаров. – *В. І.*] мене з собою до тих панів, що зовуть журналістами, – бачте читати, як там кажуть, роман його. [...] От і почав наш Макаренко читати їм свою книжку. Та й мудра ж книжка! Де він і чув, від кого він довідався про таку стародавню старовину? Наче про рідного батька, так він розказує оттам про якого-небудь лицаря або гультая, що вже й кісточок його досі не зосталось у могилі. Гарно, таки так гарно, що і сами ті ледактори облизуються, та не дїждавшись і кінця, зараз і почали з ним торговаться, наче за вівцю або за шкапу. [2:53]

Роман врешті було опубліковано в журналі «Современник»⁷, хоча Куліш, здається, розглядав також можливість продати його «Отечественным запискам»⁸, у березневому числі якого за 1853 рік згодом була поміщена загалом іронічно-негативна доволі розлога рецензія на твір (див. прим. 10)⁹:

Назагал Куліш був незадоволений публікацією роману в «Современнике», адже текст зазнав значних цензурних втручань. Тому письменник навіть радив Миколі Білозерському (див. лист від 15–16 грудня 1852 року) в такому вигляді твір не читати:

Явился наконец –

Том надцатый две – «Современника», и в нем – давно невиданный гость в русской литературе, исторический роман. Но это бы еще ничего, а дело в том, что роман сей нашего общего писателя Н. Я. [йдеться про Миколу Макарова, чийм іменем підписано роман. – *В. І.*] Но не советую Вам читать его в печати, если Вы хотите читать действительное сочинение автора. Может быть, может будет доставить Вам для прочтения собственноручную его ру-

⁷ Див.: *Николай М. [П. Кулиш]. «Алексей Однорог. Исторический роман», Современник 36, № 12 (1852): 61–140; 37, № 1 (1853): 9–78; 37, № 2 (1853): 161–224.*

⁸ Див.: лист Куліша Осипу Бодянському від 14 листопада 1852 р. [Куліш, *ПЗТ*, т. 2 [2009], 53].

⁹ Ось якою одразу після її появи була Кулішева реакція, висловлена в листі до М. Д. Білозерського від 7 березня 1853 року: «Сейчас принесли третий номер “От[ечественных] з[аписок]”. Судя по заглавиям, нет ничего замечательного: все только продолжения. Разве “Дневник камер-юнкера Берхгольца. 1721 год” представит что-нибудь интересное. – Бранят изо всей силы “Алексея Однорога”» [2:83].

копись. Отнимите у картины некоторые тени, сотрите некоторые краски, прибавьте к ней несколько мазков собственного искусства – что из нее выйдет? то вышло и из этого несчастного произведения. [2:64]¹⁰

Про цензурні втручання у текст роману Куліш писав і в листі до Бодяньського від 17 лютого 1853 року:

Любопытно узнать Ваш окончательный суд о новом труде моего приятеля. Мне самому нравится Прокло Проклович, – тем более, что он не подвергся ни малейшему сокращению со стороны цензора. 3 и 4 части сильно сокращены и изменены, 5^я и 6^я опять прошли без больших сокращений; однако ж в сложности несколько страниц выброшено и оттуда. [2:81]

Наче передчуваючи появу в тогочасній пресі критичних відгуків про свій твір, Куліш у листі до Михайла Максимовича від 8 січня 1853 року наголошував на новаторстві тематики й жанру:

Литературных новостей у нас мало. Печатается только роман Николая М., «Алексей Однорог», в «Современнике». В декабрьской книжке прошлого года и в январской нынешнего напечатано две трети. Некоторые очень хвалят; все заинтересованы тем, что роман *исторический*, давно уже не появляющийся. [2:70]

Жанрову особливість «Алексея Однорога» як історичного роману наголосив й анонімний рецензент «Отечественных записок», але його головну ваду вбачав у структурі твору, а також у надуживанні деякими пейзажами та загалом похмурими барвами:

Я вас завезу два раза обогреться в избу, да, в курную деревенскую избу, а остальное время заставлю вас ездить по лесам, дубрам, пустыням, оврагам, речным переправам, болотам, непроходимым тропинкам, медвежьим берлогам. Во все продолжение шести частей романа вам будут встречаться лица, одни имена которых наводят страх: Мулюха, Буйтур, Огонь-борода, Полосатый Клим...¹¹

¹⁰ Коментуючи це місце з листа Куліша до Білозерського, Федорук, зокрема, зазначив: «Про втручання у текст “Алексея Однорога” (редакційні чи цензурні) можна судити, зіставивши журнальну публікацію роману з авторизованим текстом у другому томі “Повестей П. А. Кулиша” (СПб., 1860) [...]» [2:401]. З цієї причини текст «Алексея Однорога» цитуватиму за виданням: *Повести П. А. Кулиша*, т. 2 (С.-Петербург, 1860), 357 с.

¹¹ «[Рец. на:] “Алексей Однорог”, исторический роман Николая М. (“Современник” 1852 г., № 12, и 1853 г., №№ 1 и 2)», *Отечественные записки* 87, № 3 (1853): 30.

Відповіді на ці доволі дивні та цілком неслухні закиди можна словами Віктора Петрова: «Куліш навмисне “Смутное время” хотів схарактеризувати в таких же “смутных”, імлістих образах: чорний присмерок і біла снігова хуга»¹².

Наприкінці рецензент усе ж відзначив певні позитивні риси твору:

Мы должны сознаться, что [...] роман, особенно в четвертой, пятой и шестой частях, действительно становится занимателен, хотя в нем нет того, что называется собственно интригой¹³.

Зазначу, що в рецензії зіставлено окремі нюанси змісту «Алексея Однорога» з опублікованим у першому номері журналу «Москвитянин» за 1853 рік романом невідомого автора «История о российском дворянине Фроле Скобееве и стольничьей дочери Нардина-Нащокина, Аннушке», який, на мою думку, без достатніх на це підстав, названо «более обстоятельным и выразительным»¹⁴, порівняно з Кулішевим романом.

Якщо на негативну рецензію «Отечественных записок» Куліш зважав мало, то критику Константіна Аксакова сприйняв як слушну (в листі до Макарова від приблизно 5 лютого 1854 року):

Во все время моего упражнения в живописи, молодой Аксаков разбирал мне Ваш роман «А[лексей] Однорог», которым он очень недоволен, и прочитал мне прекрасную лекцию о старинном порядке вещей в России. Я уверен, что вы извлекли бы из этой критики большую пользу и не прежде взяли бы за исторический роман из допетровского периода, как хорошенько прокоптившись тогдашнею жизнью. [2:163]

Серед дослідників одним із перших про історичний роман «Алексей Однорог» у контексті Кулішевого перебування на засланні порівняно докладно написав Олександр Дорошкевич, однак не заглиблюючись у проблематику твору¹⁵. Науковець безапеляційно скритикував Кулішів роман:

¹² Віктор Петров, *Пантелімон Куліш у п'ятдесяти роки: Життя. Ідеологія. Творчість*, т. 1 (Київ: З друкарні ВУАН, 1929), 456.

¹³ «[Рец. на:] "Алексей Однорог"», 36.

¹⁴ «[Рец. на:] "История о российском дворянине Фроле Скобееве и стольничьей дочери Нардина-Нащокина, Аннушке" ("Москвитянин" 1853 г., № 1)», *Отечественные записки* 87, № 3 (1853): 36.

¹⁵ Див.: О. Дорошкевич, «Куліш на засланні», у кн.: С. Єфремов та Ол. Дорошкевич, ред., *Пантелімон Куліш. Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. Збірник історично-філологічного відділу Української Академії Наук*, вип. 53 (Київ, 1927): 51–53.

убогий, бездарний твір, надуманий з початку й до кінця. Сюжет його надзвичайно примітивний: це власне сюжет «Капітанської дочки», опрацьований у душі безкритичного монархізму, хоч і з деякими локальними українськими сценами¹⁶.

За спостереженням Дорошкевича, на засланні Куліш уникав української тематики, а тому шукав «нейтрального» сюжету, переносючи «свою художню роботу на російський давній ґрунт. А головне: літературна робота для Куліша на засланні була за доказ його нової, лояльної до царату ідеології»¹⁷.

Чи не єдиним українським літературознавцем, який доволі докладно проаналізував «Алексея Однорога», був Віктор Петров¹⁸, чия візія виявилася цілком відмінною від Дорошкевичевого висновку:

«Алексей Однорог» для 1852-го року в історії розвитку Кулішевої творчості мав значіння певного етапу: це роман найбільш одноцільний, що на ньому якнайкраще позначилися особливості Кулішевої творчості в добу його зрілості¹⁹.

Сучасні дослідники також не часто згадують про цей роман. Зокрема, Євген Нахлік у монографії «Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель» навів вельми стисло характеристики «Однорога» в контексті інших Кулішевих творів про події початку XVII століття:

Кілька прозових текстів Куліш спеціально присвятив історії рідної Сіверщини початку XVII ст.: незакінчений *соціально-історичний роман* «Алексей Однорог» (Современник. – 1852. – Кн. 12; 1853. – Кн. 1, 2; окр. вид. – Санкт-Петербург, 1853), «*отрывки из исторического романа*» – «Встреча», «Братья», «Два стана» (Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862. – № 7–10), які є спробою продовження «Алексея Однорога», *історичну повість* «Порубежники» (Санкт-Петербург, 1864). У них показано вторгнення на Сіверську землю 1604 р. військ Лжедмитрія I, який ішов походом на Москву, щоб відвоювати в Бориса Годунова царський трон, і неоднозначну реакцію різномірного населення Сіверщини на цей завойовницький рейд, до якого приєдналася й частина запорозьких козаків²⁰.

¹⁶ Ibid., 53.

¹⁷ Ibid., 43.

¹⁸ Див.: Петров, *Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роки*, 449–484.

¹⁹ Ibid., 449.

²⁰ Є. Нахлік, *Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах*, т. 2. *Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша* (Київ: Український письменник, 2007), 119.

З нагоди 200-ліття Куліша літературознавці Київського національного університету імені Тараса Шевченка видали науковий збірник «Літературознавчі студії», де, серед інших статей, поміщено й розвідку Людмили Задорожної «Уваги до повісті “Алексеї Однорог” П. Куліша»²¹. Зауважу лише, що дослідниця, на мій погляд, необґрунтовано визначила жанр твору Куліша як повість, попри всі ознаки історичного роману.

Питання жанру «Алексея Однорога» доволі аргументовано розглянув Віктор Петров, хоча і його дефініції, зроблені наприкінці 1920-х років, думаю, не зовсім точні, адже він часом також називав цей твір «повістю». Дослідник, зокрема, зазначив:

[...] це не звичайний історичний роман, де автор має на меті дати описи пригод, вдовольнити попит на цікаву авантурну лектуру. Але це й не роман, де автор, захоплений середньовіччям, у символічних образах дійових осіб хоче змалювати космічну долю вселюдства, зовнішні життєві переживання героя заміняючи подіями внутрішнього світу. Куліш, правда, запроваджує в свою повість як елементи авантурного роману, так і елементи символічної маніри письма в дусі романтичної школи, але, віддаючи данину вимогам як певного літературного стилю, так і журнального дня, попиту широкого загалу на цікаву лектуру, він усе ж таки й тут лишається людиною з розвиненим і вихованим соціальним інстинктом²².

Петров наголосив увагу письменника до соціальних питань, а відтак зробив дискусійний висновок: «Куліш, очевидно, накреслив перед собою завдання написати соціальний роман, використавши для цього звичайні форми й типові підхідки історичного роману»²³. Такі соціальні чинники в «Алексеї Однорогі», вочевидь, не є настільки вагомими, як, скажімо, в «Чорній раді».

*

В основі роману «Алексеї Однорог» один із так званих «вічних сюжетів» – повернення героя додому після тривалої подорожі. Отже, за Петровим, «путь править за лейтмотив роману. Путь оформлює роман, зв'язує частини, об'єднує епізоди. Путь творить цілість роману, його єдність, починає й закінчує твір. Путь у Кулі-

²¹ Л. М. Задорожна, «Уваги до повісті “Алексеї Однорог” П. Куліша», *Літературознавчі студії. Збірник наукових праць*, вип. 1(59) (Київ: ВПЦ «Київський університет», 2020), 50–60.

²² Петров, *Пантелімон Куліш у п'ятдесяти роки*, 473.

²³ *Ibid.*, 473.

ша – композиційна підхідка»²⁴. Далі літературознавець наголосив: «путь і зустрічі – це та вісь, що на ній [...] обертаються події роману. Випадкові зустрічі в дорозі з незнайомими людьми визначають у ході розвитку фабули як зміну дійових осіб, так і їх характеристики: вони – незнайомі. “Путники” й “незнакомці” – ось дійові особи роману»²⁵.

Безпосереднім супутником мандрівки є небезпеки та авантюри – тут Алексєй близький до Михайла Чарнишенка та Кирила Тура. За Петровим, молодий Однорог як справжній байронічний герой був закоханий «в небезпеку й бурю», адже, як і Чайльд Гарольд, «родился под ветер да под бурю» [13], а закоханість у прекрасну незнайомку робить головного героя роману Куліша типовим романтиком, подібним «до Тікового Франца Штернбальда або ж Новалісівського Г. фон-Офтердингена»²⁶.

Водночас роман можна вважати своєрідним продовженням першого твору молодого письменника в аналогічному жанрі – «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843): якщо Михайло вирушає з батьківської оселі до війська Крижановського без благословення й урешті гине, то Алексєй, наче воскреслий Чарнишенко, повертається додому, до суворого батька. Одразу зауважу, що хоча боярин Ніколай Однорог, на відміну від старого сотника Чарниша, й не проклинав сина, коли той їхав у Німеччину з волі московського правителя Бориса Годунова, однак згодився відпустити Алексея з тяжким серцем²⁷. Ось що Куліш написав про почуття сина й батька перед від'їздом молодого Однорога: Алексєй сприйняв із радістю наказ Годунова, натомість –

старый Однорог с горестью; оба знали, что отказаться от царского назначения было бы и незаконно по суду совести, и опасно по царскому суду; но старик смотрел на путешествие Алексея как на своевольный побег из родительского дома, и даже сам Алексєй считал удовольствие, с каким он отправился в чужие края, как бы преступлением против отца, которого он почитал и любил, не смотря на всю его строгость. [158]

²⁴ Ibid., 453.

²⁵ Ibid., 455.

²⁶ Петров, *Пантелिमон Куліш у п'ятдесяти роки*, 466.

²⁷ Описуючи цю ситуацію, Куліш покликався на записки німецького пастора Бера: «Не напрасно пишет пастор Бер, живший в те времена в Москве, что “россияне, особенно знатного рода, согласятся скорее умереть, нежели отправят своих детей в чужие земли, – разве царь их принудит; что они одну Русь почитают государством христианским; что всех иноземцев называют они людьми погаными, некрещеными, неверующими в истинного Бога”» [156–157].

Петров зазначив, що спільним у героїв обох романів Куліша є й те, що обидва вони врешті воюють за чужі інтереси²⁸: Михайло вирушив на війну проти Данії за Шлезвіг, а Алексєй –

был одним из осьмнадцати молодых людей, отправленных царем Борисом в немецкие земли для науки всему полезному, чего не знали на Руси. Лет пять странствовал он по разным европейским государствам, освоился с чужими языками и перенял многое от разных иноземных мастеров и книжных людей, пробовал сражаться в иноземных армиях и особенно понаторел в малоизвестном тогда на Руси *огненном бое* со всеми его применениями. [8]

Алексєй, як і Михайло Чарнишенко, «рискував головою Бог знаєт за якую землю и за якого государя» [8–9].

Об'єднує образи Алексєя та Михайла їхня виразна автобіографічність: вони практично не знали материнської любови, батьки виховували своїх синів, як, власне, й самого Куліша, по-спартанськи, строго: відзначу, що, на відміну від сотника Чарниша, боярин Однорог часто бив Алексєя²⁹, але син і далі свого батька «почитал и любил, несмотря на всю его строгость» [158]. Схожість героїв і в тому, що їхнє родинне майбутнє батьки намагалися визначити замість них – Михайлові в дружини призначили доньку батькового приятеля судді Животовського красуню Катерину, в яку Михайло все ж був закоханий, а Алексєєві – доньку боярина Берендея Парашу, яку молодий Однорог ніколи не бачив. Оскільки тривале перебування в цивілізованій Європі вплинуло на світосприйняття героя, то він, повертаючись додому, захотів хоча б поглянути на свою майбутню дружину перед весіллям (це прагнення слуга Алексєя Добриня назвав «немецким обычаем»), а тому вирішив їхати через сіверську Україну, де та й мешкала. Крім того, Сіверщина була певною мірою рідною Алексєєві по матері (власниці Перебоїща неподалік Путивля). Михайло все ж був більш романтичним персонажем – він закохався в таємничу красуню Роксанду, доньку сербського бана Радивоя, а от у серце молодого Однорога на чужині жодна тамтешня красуня не запала, адже він постійно пам'ятав про свою наречену.

²⁸ Див.: Петров, *Пантелिमон Куліш у п'ятдесяти роки*, 457.

²⁹ Боярин Однорог «довел эту обычную суровость родительскую до крайности. По его обращению с Алексеем можно было бы подумать, что он его совсем не любит, между тем как он любил Алексея больше собственной жизни, и именно потому не пропускал ни одного случая поколотить его собственной родительской рукою» [156].

За своїм світовідчуттям та основними життєвими принципами Алексей все ж великою мірою залишився таким, яким був до від'їзду, хоча Куліш у певному сенсі протиставив їх поглядам слуги героя Добрині:

[...] как ни изменила чужоземщина образ мыслей и чувства Алексея, но в главных убеждениях он остался по-прежнему русским. Между занятиями и увлечениями дельными он за границей много натворил и глупостей, потому что не был из числа тех юношей, которые ведут себя как старики, но при всем том не прилепился сердцем ни к одной чужоземке. Ему казались холодными и неверными эти смелые красавицы, не краснеющие от молодеческого взгляда, бойко трактующие о любви с рыцарями, везде свободные, как у себя дома... Он никогда, ни один раз не увлекся сильным чувством любви к девушке, ведущей себя не девичьим образом. Он привык воображать прелестную женщину с потупленным взором, свидетельством девственной робости, с жаром любви, тайным от всех и от того еще драгоценнейшим для счастливец...³⁰

Характеризуючи смислову наповненість образу Алексея Однорога, Петров слушно наголосив, що в Кулішевому романі –

між героєм і історією немає зв'язку: головний герой не перший чинник подій. Він тільки мандрівник, що споглядає в дорозі, що трапилось. Його сфера, коло, рамці: їхати, бути в путі, блукати, дивитися й змагатися, а не: робити, змінювати, втручатися... Він ніде й ні з чим органічно не зв'язаний; діють інші: Мулюха, Басманов, Дмитрій, старий Однорог, але тільки не Олексій³¹.

У цьому ще одна відмінність Однорога-протагоніста від Михайла Чарнишенка, який хоче слави та почестей і сам прагне творити історію. Алексей як москвит вважає, що такими питаннями мають перейматися ті, хто має владу, а сам він лише виконує їхню волю. Отже, навіть п'ятирічне перебування в Європі не перетворило його цілком у вільну людину, подібну до українця Чарнишенка, який усупереч батькові вирушив на війну: якби не цареве повеління, молодий Однорог так би й залишився в Москві.

Московська натура Алексея виявилася й у тому, що, довідавшись від Мулюхи про перебування боярина Однорога в Перебоїщі, як і про те, що батько може бути на боці Димітрія, герой уже не

³⁰ Николай М. [Кулиш]. Алексей Однорог, 2:108–109. Зазначу, що цих Кулішевих характеристик внутрішнього світу героя нема у виданні 1860 року.

³¹ Петров, *Пантелимон Кулиш у п'ятдесяти роки*, 462.

хоче їхати до Берендея, аби побачити свою наречену – його серце «сильнее всего требует убеждения, действительно ли отец его пошатнулся вместе с другими и держит сторону ложного царевича Дмитрия. Свидание с отцом решит, что он должен делать во исполнение своего долга, как русский, и из усердия к царю, как благодетельствованный им человек» [65]. Своє кредо герой висловив і в сцені прощання з Басмановим:

[...] дойдет, пожалуй, до тебя слух и про меня, что я продал чорту душу ради чести, ради высоты или свободы, если мне суждено попасть в плен к Самозванцу; но я прошу тебя верить только одному, что для меня нет выше чести, нет большей высоты и радости, как умереть за моего государя! [298–299]

Думаю, наголошування вірнопідданости головного героя пов'язано було з конкретними обставинами Кулішевого заслання та мало свідчити про лояльність до імперії самого письменника.

Отже, «українськими» у творі є не головний герой, бояри, воєводи та їхні слуги, навіть не вкраплення народних легенд (важко ствердити, що українські коріння має оповідь Мулюхи про Ольгу Багачку чи легенда про Святе озеро та урочище біля нього, яку розповів Добриня), а передусім місце дії роману й тамтешні мешканці. Водночас Куліш наголосив порубіжність Сіверщини (письменник ужив і синонім – Литовская Украина), де населення становило

три главные состава: восточную, более степную половину страны, занимали своими белыми, крытыми соломою, хатами, собственно так называемые украинцы; на западной, по преимуществу лесистой стороне Десны, жили в курных, покрытых досками-выколками, избах сухощавые и клинобородые белорусцы; в верхних, отделенных впоследствии к Орловской губернии, городах и селах Северии жили поселяне, малым чем отменные от обитателей среды Московского государства. [3]

Далі письменник додав: «со времен царя Иоанна IV Грозного начал примешиваться сюда четвертый, чисто московский состав» [4].

Як бачимо, письменник стисло схарактеризував житло українців та білорусів, однак нічого не написав про те, в яких умовах жили московити. Цю прогалину у певному сенсі заповнили Панас Мирний та Іван Білик, описуючи краєвиди під час етапування українських рекрутів у Московщину:

поминувши свої степи з невеличкими хуторами, що, як квітнички, весело кидались в вічі, свої великі села, з кривими улицями, з білими хаточками, з вишневыми садочками, свої городи, схожі на

села, увійшли вони в лісний край. Перед ними й за ними стояли страшні бори сосни, ялини та осичини. Ішли вони день, ішли другий... ліс та й ліс!³²

Автори роману наголошували, що такий пейзаж гнітюче вплинув на українців, а Максимові шкода «стало своїх степів безкраїх, свого неба високого: тут за лісом було тісно, душно, а небо здавалося низьким, похмурим»³³. Підсилюють враження про московський край також описи тамтешнього села. Ось яким було перше Максимове враження від побаченого: «У нас кузні чистіші, ніж у них хати. А ще вихваляються своєю стороною?!»³⁴ Ще колоритнішим був опис інтер'єру хати, в якій жили тамтешні мешканці:

От розвели їх по квартирах. Максим аж спльовував... Таркани прусаки, стоноги снували скрізь по стінах, та було їх і в страві, і в квасі. У хаті – не виметено, смітник по коліна, несло од його чимсь смердючим; під сволоком лави, де на його стороні зайві горшки ховають, тут були замість ліжка... Світили в хаті не смальцем або олією, а якимись тонкими лучинами... Дим з печі валив прямо на хату, – бо хата без димаря, – давив у горлі, різав очі... Максим не поліз на «палаті»; страшно йому було прилягти і в тій багнуці, що на долівці. Він за цілу ніч не прилягав; з хати ходив надвір, знадвору – в хату; смоктав люльку (бо хазяїн прохав, щоб не курив у хаті) та лаяв кацапів і кацапщину... «Через те вони, бісові ведмеді, і йдуть до нас хліба заробляти, бо їм тут немедяно серед оцих борів та пущ соснових!» – думав він³⁵.

Про козаків у романі вперше йдеться в розмові Мулюхи з Алексеем та його слугою:

У нас от засеки к засеке, от сторожи к стороже ты не выбрал бы полчаса в сутки, чтоб пролезть к городам, не повстречавшись с козаками. Степи, леса и реки, в полдневный жар и в утреннюю росу, и при месячном свете, звенели нашими голосами и выстрелами. Как стрела из лука, так весть от одной сторожи до другой летела, и чуть завидит сторожевой козак с дерева гонца, то по взмаху шапки смекнет в чем дело, и уже на коне, и летит-свистит к очередной стороже, и через час из города двинулся уже заставный голова со стрельцами наперерез неприятелю. [32–33]

³² Панас Мирний та Іван Білик, *Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народного життя*, у кн.: Панас Мирний. *Твори у двох томах*, т. 1 (Київ: Наукова думка, 1989), 424.

³³ *Ibid.*, 424.

³⁴ *Ibid.*, 425.

³⁵ *Ibid.*, 425.

Український локус роману яскраво представлено ідилічним хутором Чорні Лози, куди потрапили Алексей із Добринею: Добриня сприйняв хутір як чудесний острів, «где все так мирно и спокойно, тогда как кругом земля кипит бедами»³⁶ [129]. Персонажів спершу оточила згряя собак, а згодом вони почули людські голоси, з яких зрозуміли, що потрапили до поселення, де «живет народ хохол», –

в высоких черных барашковых шапках, в коротких сермягах и тулупчиках, в широких холстяных шароварах и – что всего более бросалось тогда в глаза – с бритыми бородами (потому что у украинцев бороду носили только старшины, которых все называли *батьками*). Каждая из этих фигур держала в одной руке по тяжелому луку, а в другой – по пучку длинных стрел; у поясов – ножи. [83]

Куліш наголосив, що українці живуть по хуторах, а характеристики їхнього мешкання відтінив переказами смолян про «давние, полные напастей, времена» [98]. Українці жили в лісі, –

среди которого находится широкое, топкое, непроходимое болото, и по тому болоту не только летом, но и в самую холодную зиму нет ни проезда, ни прохода; оно никогда не мерзнет и никогда не пересыхает. Посреди его есть остров зеленый и цветущий, как лужайка. Тут растут высокие, красивые деревья, еще нетронутые от начала мира, и водятся различные звери, птицы и пресмыкающиеся, которых давным-давно уже нет в других местах. (Намек на неизменность старинной жизни в таких захолустьях). [98]

Люди, що перейняли Алексея та його слугу, розмовляли українською мовою, тобто на «своём странном для москвича языке, который мы будем передавать здесь по северно-русски» [87], й очікували на монаха з козаком: монаха вважали нечистим «в человеческом образе», який знається «с лесными козаками по всей Сивере и сыплет деньги; а откуда они у него берутся, скажет разве тот, что с козьими рогами» [97]. Походив той монах із Москви і, за словами коваля Потапа, є Отреп'євим. Цікаво, що Прокло Проклович, вірний московському цареві, не лише не підтримав Потапів намір

³⁶ Відомо, що Куліш у середині 1850-х років переймався питанням: «откуда же на почве, сплошь напоенной кровью, усеянной костями, стрелами и “переколотыми шаблоками”, явилось племя так глубоко спокойное, хотя в то же время оживленное неослабным стремлением к лирическому выражению своего настоящего и эпическому – былого?» (Пантелеймон Куліш, *Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика*, т. 3, *Записки о Южной Руси [у двох книгах]*, упоряд., стаття, комент. Василя Івашківа, кн. 1 (Київ: Критика, 2015), 94).

зловити і знешкодити монаха, а й зауважив, що той, мабуть, потрібен Богові для якихось справ, мовляв, –

погибнет и сам, сделал свое дело. Если б он попался тебе в руки, то я угостил бы его, как доброго, и отпустил бы с миром. А кого отлучит он от людей богобоязливых, тот сам увидит после, что сделал, и восплачется, и возвратится к нам, а не возвратится, пускай погибает своею – лишь бы не нашею – виною. [107]

Подібне Прокло Проклович повторив і щодо самого Алексея: «Я не спросил еще тебя самого о твоём роде-племени. По нашему давнему обычаю, не годится спрашивать странника, кто он и откуда, пока он голоден и утомлен» [117], наголошуючи тим сутність своєї української натури, цілком протилежної московській: «Алексей ожидал, что хозяин станет его расспрашивать о его роде-племени (как это первое дело у его земляков-москвичей при встрече с незнакомыми)» [110].

Таку особливість українців Куліш спостеріг у національному фольклорі – приміром, в записаній від пасічника з Кременчуга оповіді «Запорожцы на своих рыбных ловлях», яку фольклорист вмістив спершу в «Украинских народных преданиях» (1847), а згодом – у «Записках о Южной Руси» (1856), йшлося про те, що «було, як прийдеш у завод, то вони (себто, запорожці. – *В. І.*) тебе не стануть питать, що ти за чоловік, а зараз: “Дайте лиш козаку попоїсти та й горілки чарку піднесіть, бо він, може, здалека йде, то втомивсь”»³⁷.

Прокла Прокловича зображено як «старинного князя русско-го», як уособлення української патріархальної давнини; він «и скоту, и птице и человеку делает добро» [95]. Саме цей персонаж, уважаймо, пропагує Алексеєві українські й (давньо)руські цінності, а це, своєю чергою, може свідчити, що саме українців Куліш трактував як справжніх нащадків (давньо)руської держави. Приміром, господар Чорних Лоз переповів молодому Однорогу історію своїх розмов зі сліпим старцем із гусями, вихідцем із тих місць, де загинув Святослав Ігорович, повертаючися з Болгарії (Прокло Проклович тут покликався на літописця Печерського, а в подальших розмовах із Алексеєм демонструє свою обізнаність зі «Словом о полку Ігоровім», «Повчанням Володимира Мономаха» та руськими літописами). Старець розповідав Проклу Прокловичу та його сином про неймовірну красу української природи, татарські й турецькі набіги на українські землі над славним Дніпром, яким протистояло відважне запорозьке військо.

³⁷ Ibid., 88.

Розповіді та спів сліпого старця мали велику емоційну силу:

[...] незрячий старец говорил нам пространно, и как остановит-ся говорить, то берет гусли и на гусях играет, как течет Днепр, воздымаючись на каменные горы, как лелеется вода широко, что море, кругом островов, как шумят бесконечные камыши, как свистят стрелы и гремят мушкеты против неверных. То играет, то поет, и таким чудным даром одарил его Господь, что человек забывает, что он и где он, и кажется всякому человеку, что он плывет по морю и ездит по степям с теми отважными христианами-воинами... [116]

Закономірно, що почуте про запорожців так захопило трьох синів Прокла Прокловича³⁸, що вони попросилися на Січ:

[...] не стало юношеской веселости у моих детей; леса, болота и воды наши им опостытели: у них в ушах только ревет и шумит Днепр, а в голове кипит война на неверных. И угодно, видно, было Богу, чтоб я отпустил их в ту славную сторону на службу христианству. Отнялась от меня и речь увещевать их, чтоб остались со мною. Отпустил я их, возлюбленный мой юноша, и вот много уже лет, как о них нет никакой вести. [116–117]

За словами коваля Потапа, Проклу Прокловичу 120 років (пояснення Прокла Прокловича: «Всех моих предков – упокой, Господи, в твоих обителях их души – по обету пятой заповеди, благословил Творец небесный долголетием на земле» [111]), однак він досі має гарні білі зуби: свого часу, у 99-річному віці, вони всі повипадали, однак –

неизреченною благодією Божією оновились, яко брля, юність моя³⁹: выросли новые зубы в старых ямках, и стал я видеть так, что никогда голуби мои не теряются для меня в поднебесьи, а слух мой изошрился до того, что когда хожу по своим лесам, то слышу, как растекается птичий говор по каждому дереву, и могу издали различить плеск диких гусей от лебединого плеску. [111–112]

Прокло Проклович (уже йшлося про те, що Куліш симпатизував цьому герою), як і Божий Чоловік із «Чорної ради», мав спокійну ясність «души, которая проглядывала во всех чертах этого блаженного старца и которой ни с чем нельзя сравнить так, как с зер-

³⁸ Історії, пов'язані з синами Прокла Прокловича, (здається, їх було два, а не три) Куліш виклав у своєрідних продовженнях роману «Алексей Однорог» «Встреча», «Братья» та «Два стана».

³⁹ Це висловлювання із 103-ї книги (5-та пісня) Псалтиря, вжито і в «Чорній раді». Див.: П. Куліш, *Чорна рада: Хроніка 1663 року* (Санкт-Петербург, 1857), 303.

кальними равнинами слегка отуманенных вод, окружающих его удаленное от остального русского света жилище» [112]. Логічно, що власник Чорних Лоз як носій патріархальних цінностей строго радить Алексею вернутися до свого батька.

Українська тема в романі простежується і в описах подій, пов'язаних із Лжедмитрієм, якого підтримують і запорозькі козаки, і польські найманці.

Зустріч Алексея та Лжедмитрія сталася за романтично-трагічних обставин – головний герой побачив боротьбу людини з ведмедем (популярний елемент сюжету в багатьох творах, наприклад, в історичній повісті Івана Франка «Захар Беркут» і в пригодницькому романі Івана Багряного «Тигролови») біля дерева, яке, за легендою, означало застиглу Ольгу Богачку⁴⁰. Зрозуміло, Алексей врятував життя людині, яка була в простій одежі й удавала «бортника» (бджоляра). Врешті, Алексей, зрозумівши, що це Самозванець, таки хотів заколотися йому, щоби цим ударом відвернути «все беспокойство царя Бориса и все бедствия междоусобной войны, грозившие Русской земле» [315], однак підступний удар Однорогового ножа прийняв на себе хрест.

Українська тема з'явилася й в описі двобою Алексея з Мулюхою – коли Однорог, «отразя саблю Мулюхи, размахнулся на такой удар, который тут же окончил бы поприще удалого мятежника, но в то же самое время, когда сабля его свистнула в воздухе, Самозванец, по обычаю своих учителей запорожцев, накиннул ему на голову петлю и в одно мгновение повалил его на землю» [316]. Згодом виявиться, що Лжедмитрій «носился на коне по степям запорожским» [321].

Алексей наочно переконався в тому, наскільки «как опасен для царя Бориса этот обманщик, вдохновенный верою в свое великое предназначение, неустрашимый ни перед какою человеческою силою и обладающий красноречием, властным подвигнуть толпу мятежников на самое отчаянное дело» [319–320]. Куліш водночас уви-

⁴⁰ Ось якою була ця картина: «Внизу под ее кручею, среди груд намерзнувшего льда, кипела вода, падая с камней на камни; а на горе, на самом краю, над кипящею пучиною, происходила борьба медведя с человеком. Но и человек, и животное думали уже не об умерщвлении противника, а о сохранении собственной жизни, потому что оба висели над пропастью: человек – обхватя одной рукой ствол сосны, представлявшей в рассказе Мулюхи Ольгу Богачку, а медведь – уцепясь когтями за человека. Зверь без большого труда вскарабкался бы вверх, но, видно, был ранен, потому что кровавая полоса видна была на снегу по краю горы; а между тем человек, держась правой рукой за дерево, не переставал наносить ему ножом удары во что попало. И вся эта сцена сопровождалась страшным рычанием медведя, чувявшего свою гибель, и громким криком человека, призывающего на помощь» [310–311].

разнив гідність і лицарську вдачу Лжедмітрія, який чинить із молодим Однорогом шляхетно, бо вважає, що той позбувся своєї московської сутності й теж став справжнім лицарем:

Этот молодой человек воспитан не по-московски: он рыцарь телом и душою; я вижу это по его взгляду. Возьми свою саблю, – сказал он, отдавая ее Алексею. – Я знаю, что ты в моей куще, под моей кровлею, на меня не поднимешь оружия. [320]

Куліш відначив високий інтелектуальний рівень мислення Лжедмітрія, його добру освіту й особливе вміння впливати на людей навколо нього («Он видимо преобладал над умами всего общества своими мнениями о разных предметах и познаниями в науках, малоизвестных на Руси» [340]), зокрема й на Алексея, який мимоволі симпатизував йому, хоча й мав васальний обов'язок перед Годуновим:

Алексей не мог не чувствовать к нему [Лжедмитрию. – В. I.] признательности, хотя – если б это от него зависело – охотно вырвал бы из души всякое чувство к этому врагу царя, кроме ненависти и мести. Мало того: он готов был бы отказаться навеки от Параша, которой судьба находилась в руках Самозванца, за малейшую возможность действовать против него в пользу царя Бориса, и в то время, когда Самозванец ласково обращался к нему то словом, то взглядом, он строил в уме разные планы, как от него освободиться. [341–342]

Лжедмітрій як тонкий психолог впливав на Алексея, і той «сам не заметил, как высказал ему свои не только семейные, но и сердечные обстоятельства» [344].

Куліш наголошував, що головному героєві роману було непросто, адже його юнаком доля перекинула «из цивилизованного, установившегося уже мира в мир нецивилизованный, дико организующийся» [352]. Алексей врешті таки змінився – став «существом новым, непохожим на себя прежнего, и действительно, это был уже не тот Алексей Однорог, который пустился через далекую северскую глушь прямым странствующим богатырем, чтобы проникнуть в тайну девического терема» [352]. Молодий Однорог таки збайдужів до всього, що діялось навколо нього, він «как будто в несколько недель отжил свой век, истратил весь сердечный огонь усиленным гореньем, выкипел до дна души и перестал чувствовать даже болезненное ожидание, чем кончится борьба царя Бориса с Самозванцем» [353].

Сумніви врешті визначили й подальшу долю героя – під час «знаменитой Новгород-Северской битвы» [354] на нього накинув-

ся боярин Однорог із своїми людьми з криками «Проклят! проклят! проклят!» [356]. Алексей намагався виправдатися перед батьком, бився з мулюхінцями, але несподівано «на голову Алексея обрушилася такої удар, как будто Мулюха вырвал с корнем северскую сосну и грянул ею со всего размаха. Свет потемнел в глазах Алексея, и он упал без чувств на взрытый копытами снег...» [357].

Цим епізодом і завершується цей цікавий і талановито написаний роман – як уже йшлося, Куліш робив спроби продовжити твір, але ці тексти мають бути предметом спеціального розгляду. Думаю, після академічного видання історичного роману Куліша «Алексей Однорог» з'являться нові літературознавчі студії, адже чимало аспектів його художнього змісту конче варто прояснити.